

Glígor János

A tudományos kutatás és a publikálás etikai kérdéseiről

A hazai tudományos életben kevés szó esik a kutatás, a publikálás és az oktatás etikai dilemmáiról. Kivételnek csupán a hadtudomány művelői által 2005-ben szervezett etikai konferencia tekinthető. Ugyanakkor korábban mind a nemzetközi, mind a hazai tudományos életben figyelemre méltó viták voltak ebben a kérdésben. A szerző az MHTT 2007. évi pályázatára beküldött tanulmányának szerkesztett változatában a témára vonatkozó korábbi külföldi és hazai publikációk ma is helytálló megállapításait, vitáit, valamint a továbblépés néhány lehetőségét mutatja be.

A vita hazai előzményét jelentő írások sorát a Magyar Tudomány 1986. évi 4. számában olvasható ifj. Heberger Károly *„Még egyszer a publikációs erkölcsökről”* című tanulmánya nyitotta meg, amelyben válaszolhatott egy korábbi munkáját érintő kritikára. Lelkesedése azonban gyorsan alábbhagyott, mert – szerinte – csak megalapozatlan bírálatot, sőt „személyeskedést” tapasztalt. Írását az alábbi keserű gondolatokkal fejezte be: „... örülnék, ha nem nyomtatásban olvasnám először a bíráló cikket, ha nem kapnám meg a tudománymetria hátráltatójának a vádját, mert véleményem nem egyezik az „igazság tudójának” véleményével, ha nem lennének a bírálatban bizonyítás nélküli ex-katedra kijelentések (lehetetlen, abszurd, így van stb.), ...és még sorolhatnám vég nélkül. De így? Most értettem meg, miért kevés nálunk az érdemi tudományos vita.”¹

Az előzmények következő állomását *Katona Gyula* publikációs etikát vizsgáló írása jelentette. Katona leszűkítette a témát a közös (többszerzős) írások erkölcsi dilemmáinak vizsgálatára. A polémia meglepően demokratikus körülmények között zajlott, és egy sor érdekes tanulsággal szolgált.

A szerző szerint erkölcsi konfliktus keletkezhet akkor, ha az alkotás különböző rangú felek részvételével, például: tanár-diák kapcsolat mellett jön létre. A tanár-tanítvány helyzetben folyó kutatásokkal és írásokkal kapcsolatos fontosabb morális dilemmák a következők: önmagában az aszimmetrikus helyzet; nehezen dönthető el, hogy a közreműködők közül, ki, milyen mennyiségű és minőségű munkát fektetett be a közös tevékenységbe; ha a tanár „beszáll”, esetleg rontja a fiatal esélyeit (mivel ő már elvileg ismert), vagy ellenkezőleg: az ő közreműködése nélkül a fiatal kutató gondolatai elvesznének.

A fentiek az ún. természetes erkölcsi dilemmák. Korántsem mondható el ugyanez szándékos tisztességtelenség esetén. Katona Gyula: „A közös cikkek etikája” című írásában kifejtette: arra gondolni sem mer, hogy valaki „zsebből” fizetett azért, hogy bevegyék társszerzőnek. A polemizáló és inkább megértő mintsem kritikus tanulmányban a záró gondolat a nyíltság favorizálása volt. „De nem azért, mert most ez divat” – állította. „Írjunk a cikkeinkben minél több részletet arról, hogy ki milyen részt vállalt és végzett a munkából, mondjunk mindenért köszönetet, említsük meg, kitől származik a probléma és mi kitől hallottuk. Ezzel közelítünk az igazsághoz, és csökkentjük a sértődések veszélyét.”²

A *nyugati szakirodalomban lezajlott vita* szintén az előzményekhez tartozik. Ebből a körből most csupán az amerikai véleményt emelem ki. Kitűnő alapot szolgáltat ehhez Clark Kerr közgazdasági professzornak, a Kalifornia Egyetem volt elnökének gondolatait bemutató tanulmány. A kitekintő recenzió Fenyő Béla munkája, amely a Magyar Tudomány 1990. 8. számában jelent meg. Az áttekintést érdemes a jelzett munka végén található gondolatokkal kezdeni, mivel itt olvasható egy, a tárgykört érintő nagyszabású történeti megítélés. Kerr professzor nem értett egyet azokkal a Lord Ashby, Torsten Veblen-féle állításokkal, miszerint a tudományos szakma etikája felbomlóban van, az egyetemi etikanak pedig nincs perspektívája, mivel a felsőoktatás kikerült a vallásos intézmények ellenőrzése alól, és ezek helyébe az üzleti élet lépett.

Az egyetem volt elnöke szerint „Az 1860 és 1960 közötti évszázad e téren az etikai normák kifinomodásának és a gyakorlatba való átültetésüknek a korszaka volt.”³ Az viszont kétségtelen – állította ő is –, hogy az 1960-as éveket követően „etikai erózió” tapasztalható. Ez az egyre inkább országos méretűvé váló probléma abból ered, hogy egyes politikai célok prioritást kaptak a tudományfejlődés etikai szempontjaival szemben, továbbá egyes egyetemi oktatók – az anyagiak túlzott mértékű favorizálása miatt – egyre inkább „üzletemberekké” váltak. Gyorsan nőtt azon kutatók száma, akik a munkáikat egyre ritkábban közölték hagyományos publikációs formákban, viszont eredményeiket szívesebben adták el az őket tanácsadóként foglalkoztató üzleti világ cégeinek.

A politika térnyerése az egyetemi oktatásban komoly erkölcsi, ezzel együtt minőségi problémákat okozott. Akadályozta például az előadók szabad vélemény-nyilvánítását, a nézetek ütköztetését, az érdemi tudományos vitát, az innovatív és kreatív oktatást.

„Gondok vannak az oktatók és a diákok kiválasztásában és előléptetésében is”⁴ – állította Clark Kerr –, mivel nem érvényesült az a kívánatos elv, hogy a képesség és a teljesítmény legyen a minősítések kritériuma. Ehelyett az oktatók „előléptetésének legalább a fele a korelsőség, nem pedig az érdem alapján történik”⁵. A diákok egyetemre történő bejutását illetően sem valósult meg az oly előszeretettel emlegetett esélyegyenlőség.

Az önmagában jó dolog, hogy az egyetem oktatói és kutatói az alapfeladataik teljesítésén túl „méltányos mértékben” vállalták az intézményi működés segítését is. A konszenzuseresés jó módszernek tűnik, a megvalósulásának azonban több akadály is van:

- 1.) A tudományos életben nem érvényesül kellő mértékben az az elv, hogy etikus betartani az egyezményeket, méltányosnak kell lenni az ellenfél iránt.⁶

- 2.) Az oktatókat – mint vállalkozókat és individumokat – esetenként jobban érdeklik a privát ügyeik, mint a tanszéki és kollégiumi elkötelezettségek.
- 3.) Az előbbiek miatt az oktatók egyre kevésbé tartják be az egyetem (intézmény) magáncélokra való használatának tilalmát.

Kerr professzor tizenöt pontban foglalta össze az egyetemi kutatás és oktatás során betartandó etikai normákat. Fenyő Béla a követelményeket, – amelyeket önkényesen tömörítettem –, az alábbiak szerint interpretálta:

- a tények korrekt összegyűjtése és felhasználása,
- kétkedés a még nem bizonyított hipotézisekkel szemben,
- nyitottság,
- kulturált vita,
- az eredményekhez való szabad hozzáférés biztosítása,
- a minősítések alapja csak a teljesítmény legyen,
- óvatosan kell bánni a kísérletekkel,
- ki kell zárni a politikai szempontokat,
- az illetékességi határt nem illik túllépni,
- a kollektív eredményeket nem szabad kisajátítani,
- a helyzeti előnyt tilos kihasználni,
- ideológiai, politikai célok szolgálatától tartózkodni kell,
- az oktatók megbízható tudást adjanak a diákjaiknak, kötelesek mind a hallgatóikat, mind a kollégáikat tisztességesen minősíteni.

A volt rektor egyetértett Lord Ashby azon véleményével, miszerint hasznos lenne, ha egy magatartási kódex alapján a tudományok művelői is, a hippokratészihez hasonló esküt tennének.

A tudományos kutatás és a publikációk néhány etikai kérdése a vitaindító tanulmány alapján

A dolgozat tárgyát képező vita hazánkban Beck Mihály: *„A tudományos kutatás és közlés etikai kérdései”* című tanulmányával kezdődött, amely a Magyar Tudomány 1992. évi 3. számában jelent meg. A szerzőt két szempont motiválta munkája megírásában. Vitát szeretett volna generálni a témáról a hazai tudományos közéletben, mégpedig azért, (és ez volt a másik célja), hogy a különböző vélemények ütköztetése és megvitatása révén lehetővé váljék egy tudományetikai kódex kidolgozása.

Beck Mihály vitaindító tanulmányát *„A témaválasztás etikája – és etikettje”* kérdésnek vizsgálatával kezdte. Először az általános érvényű elméleti kérdéseket vetette fel, amelyekre igyekezett válaszokat is adni. Nevezetesen: mi a helyzet az olyan kutatásokkal, amelyek eredményeit a társadalom (az emberiség) szempontjából rosszra, például a pusztítás céljára is fel lehet használni. Ilyen lehet az atomkutatás, a fertőző betegségek kutatása, a génmódosítás stb. Leszögezte, hogy a nyilvánvaló veszélyek ellenére semmilyen kutatást sem szabad megtiltani. Kivételt csupán a nemzetközi egyezményekben tiltott területek jelentenek.

További fontos, de már konkrétabb erkölcsi elvárás, hogy a tudomány művelője legyen tekintettel a többiekre is. Különösen igaz ez a már folyamatban lévő kutatósokra, mivel az általánosan elfogadott gyakorlat szerint a részeredményeket publi-

káló tanulmányok végén az alkotók jelzik, hogy további eredményeiket a későbbiekben közzé teszik. Mindez Angliában a fairplay-nek megfelelően evidencia. Ettől eltérő azonban a helyzet más országokban, például Franciaországban, illetve az Egyesült Államokban – írta Beck Mihály. Ha valaki elsőként közöl eredményt, jogot formálhat „az elsőbbségre, de semmiképpen sincs joga arra, hogy a témát kisajátítsa.”⁷

Fontos és érzékeny dilemma a szakmai kompetencia kérdése. Erkölcsileg helyes álláspont: a kutató azt a témát kutassa, amihez valóban ért. Az eddig említett általános követelmények olyan elméleti evidenciák, amelyeket nem lehet, és nem is nagyon akart senki sem vitatni, a gyakorlati működésük során azonban sokféle ellentmondással, konfliktushelyzettel találkozunk. Példaként vehetünk egy egyetemi tanszéket, amely egyben (elvileg) kutatóműhely is. Ez már önmagában leszűkíti a kutatható témák körét, amelyek, a vezetők érdekeinek megfelelően már korábban elosztásra kerültek. A változások azonban mind a témákat, mind a közreműködő személyeket illetően módosításokat igényelnek, pontosabban: igényelnének, de a pozícióban lévők nehezen hajlandók a változtatásra. A vezetők az ún. időszerű, így a legnagyobb lehetőségeket kínáló témákat nem szívesen engedik ki a kezükből, még akkor sem, ha már nem képesek a megújulásra, új eredmények elérésére.

Beck Mihály ezután leszögezte, hogy *a legtöbb etikai probléma a tudományos közlés területén tapasztalható.* Illusztrációképpen érdekes külföldi példákat hozott a fizika, kémia és a biomedicina területén elkövetett csalások bemutatására, továbbá felhívta a figyelmet a tisztességtelen cselekmények leleplezésének nehézségeire és veszélyeire is.

Néhány konkrét tisztességtelen magatartásformát is fölvetett, az elemzésükkel viszont adós maradt. Ezek a következők:

- Az eredmények tudatos felaprózása (csepegtetése).
- Összekapcsolódó eredmények szándékosan több publikációban való közlése.
- Ugyanazon dolgozat több folyóiratban való megjelenítése.

A tanulmányok szerzőire utalva hangsúlyozta: szerzőknek tekinthetők, akiknek az eredmény elérésében lényeges szerepük van. Ezt követően bemutatott néhány ide kapcsolódó, erkölcsileg elítélendő szituációt. Például azt a helyzetet, amikor a vezető azért lett társszerző, mert egy beosztott kutatónak „meg kellett hálálni” a lehetőséget, vagy azért, hogy nagyobb legyen az elismertsége. Súlyos erkölcsi normasértést jelent a viszonyossági alapon létrejövő társszerzőség, továbbá az is, amikor az alkotáshoz egy jelentős mértékben hozzájáruló kutatót „menet közben” háttérbe szorítanak, vagy egyszerűen kihagynak a szerzők sorából. Vannak, akik vitatják, míg mások szerint elfogadható, hogy a szerzők neveit abc-szerint sorolják fel.

A Brit Pszichológiai Társasághoz kapcsolható kutatások során történt meg, hogy egy kutatót a beleegyezése nélkül jelöltek meg társszerzőnek, egy másik esetben pedig nem létező személyt tüntettek fel közreműködőként.⁸

A hivatkozási etika központi kérdése: a plágium. Sajnos ezen a téren a leggyakoribb a normasértés. A vitához csatlakozók hasonlóan gondolkodtak, volt, aki munkájában csak a plágium ügyével foglalkozott. A plágium fogalmát Beck Mihály így határozta meg: „A hivatkozás elmulasztása valamely fontos az adott közleménnyel jelentős tartalmi átfedésben lévő dolgozatra a tudományos közlés esetében plágiumnak tekintendő.”⁹

Különbséget kell azonban tenni az irodalmi és a tudományos jellegű plágiumok között, hiszen amíg az első esetben fontos a teljes szövegazonosság, addig az utóbbi esetében a „gondolat-, a téma- és adatazonosság” esetén valósul meg az etikai vétség.

Jóllehet ennek gyakorlati alkalmazása estenként vitatható, néhány alapvető követelmény azonban evidencia. Ezek a követelmények az alábbiak:

- Feltétlenül hivatkozni kell az olyan forrásként használt munkákra, amelyek jelentősek, továbbá lényeges gondolatot vagy adatot tartalmaznak.
- A személyes vagy csoportérdek ne vezessenek az indokolt hivatkozások elmulasztásához, de az indokolatlan hivatkozások alkalmazására sem.
- Ha nem az eredeti munkára hivatkozunk, azt egyértelműen jelezni kell.
- A hivatkozás, valamint az idézés korrekt eljárásának nem ismerése, továbbá bármilyen – például egzisztenciális – okból történő megszegése nem menti fel az illetőt a normasértés következményei alól.

Néhány szó a *tudományos presztízs szerepéről*. Ismeretes, hogy a tudományok területén dolgozók presztízsének egyik fontos fokmérője az idézettség, így előfordult, hogy bizonyos szerzők ismertségük növelése (tudományos értékük „tupírozása”) érdekében saját korábbi munkáikból idéznek, vagy megjelölik azokat felhasznált irodalomként. A konkrét helyzet azonban egyik eljárást sem indokolta, mivel a megnevezett munkák nem segítették a probléma hatékonyabb megoldását, vagy a megoldás helyességének bizonyítását.

Beck Mihály ezt követően a *szerkesztő és a lektor munkáját vizsgálta*. Egyértelműen leszögezte: „A szerkesztőnek a közlésre beküldött dolgozat esetében elfogulatlan, csak a közlemény tudományos értékét figyelembe vevő mérlegelésre kell törekednie.”¹⁰ Nem választhat olyan lektort, aki az adott munkával vagy szerzővel szemben elfogult. A követelmény elvileg egyértelmű, a gyakorlat azonban bonyolult és hektikus. Lényeges különbség van például egy rendszeresen megjelenő ismert tudományos folyóirat, illetve egy egyedi (tehát ritka), de jelentős oktatást szolgáló tanulmány vagy szöveggyűjtemény szerkesztése között. Az utóbbi esetében ugyanis a munkálatok szűkebb körben, (úgymond: belterjesebben), kisebb nyilvánosság mellett, prekoncepcióra építve történnek. A szerkesztőnek a prekoncepció kialakítása, és az ehhez való igazodás közben magas szintű morális felelősséget kell tanúsítania, különösen az alábbi két esetben:

- Az elkészítendő anyag milyen szerkezeti felépítésben szolgálhatja leghatékonyabban az oktatást. Ezzel kijelöli a lehetséges témák körét.
- A szakmaiság mellett morálisan is fontos kérdés, hogy a szerkesztő milyen körből választja ki a leendő szerzőket. Milyen mértékű a nyilvánosság. Lemondhat-e jó szakemberekről azért, hogy például a saját tanszéki kollégái bekerülhessenek a munkacsoportba. Ellenkező esetben a kollégák megkérdőjelezhetik a munka szükségességét, a kutatási tervbe való felvételét, s ezzel a későbbi pénzügyi igények tervezhetőségét (biztosítását).

Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy amíg a folyóiratokban megjelent tanulmányok esetében külön-külön, addig az oktatási anyagoknál csupán egy lektort kell alkalmazni, olyan személyt, aki valóban szakértő. A szubjektív szempontok és attitűdök azonban igen erősek, így az előbbi elvárás a gyakorlatban nem teljesül. Probléma esetén a megoldás elvileg egyszerű: új lektort kell a munka elvégzésére felkérni.

A lektori munka nemcsak szakmailag, hanem emberileg is bizalmas jellegű, s ezzel a helyzettel – bár könnyen megtehető lenne –, soha nem szabad visszaélni. Amennyiben a szerkesztő figyelmét elkerülte volna, hogy a felkért lektor akár az opponált személye, akár a témája miatt ellentmondásos helyzetbe kerülhet, akkor azt a bírálónak jeleznie kell, és szükség esetén a megbízást vissza kell mondania.

A vitaindító befejező részében Beck Mihály *A tudományos fokozatokkal kapcsolatos etikai problémákról* értekezett.¹¹

A fokozatszerzés hosszú folyamatának sok buktatója van. A legproblémásabb az a helyzet, amikor a doktorandusz, (és az általa készített munka), illetve a hivatalos bírálóknak az értekezésről készített opponenciái között alakult ki komoly véleménykülönbség, amely adott esetben akár ellentmondásos jellegű is lehet. A disszertációk minősítésének további specifikuma, hogy az értekezések – még akkor is, ha egyes részeiből készült publikáció –, nehezebben hozzáférhetőek, ezért csak szűkebb körben válhatnak ismertté. Ezek a körülmények azonban nem jelenthetnek, (jelenthetnek) nagyobb engedékenységet, még kevésbé a szándékos, ún. elvtelen lojalitást. Ellenkezőleg: a fejlődés igényli a követelmények növekedését, a tudományos munkák színvonalának emelését, és megköveteli továbbá azt is, hogy az oktatói elismerés, illetve előmenetel valós teljesítményre épüljön. Nem mindegy, hogy egy egyetemi docensi fokozat igényes PhD-eljárás után, vagy anélkül, például egyetemi doktori egyenértékűsítése révén került odaítélésre. Megtörténhetett ugyanez a professzori címek esetében is.

Befejezésképpen rögzíthető: a fenti anomáliák ellenére pozitív változások vannak ebben az ügyben. Megvalósultnak tekinthető a szerző ajánlása, miszerint kerülendő, hogy a pályázók és a bírálók között függőségi viszony jöjjön létre. Ennek egyik jó módszere az, hogy az opponenciák már a védelem előtt nyilvánosan hozzáférhetőek.

A témához kapcsolódó vita

Beck Mihály vitaindító tanulmányában felvetett kérdésekhez az MTA folyóiratában öt tudományos kutató kapcsolódott.

□ Ertl István: „Etikai kérdések – más tudományterületekről nézve” című munkája bevezető részében ezt írta: „Aligha lehet vitatkozni Beck Mihály sokoldalú, mélyenszántó és érdekes tanulmányának megállapításaival. Hozzátenni viszont lehet.”¹² Ertl kiegészítése elsősorban a közgazdasági, valamint a műszaki tudományok terén szerzett tapasztalataira épült. A témaválasztás erkölcsi dilemmái kapcsán kiemelte, hogy a fiatal kutatókat a szabad témaválasztásban az alábbi három tényező korlátozhatja:

- 1.) A témák kiválasztásában (elosztásában) több vezetői szint prominens szereplői is szerepet játszanak. Ilyenek például: a megbízók, a finanszírozók, a témavezetők, konzulensek és tanácsadók.
- 2.) Mivel a tudományos kutatások témái kötődnek a versenyszférához, (valamint az új oktatási igényekhez), így a piaci szempontok egyre nagyobb szerepet játszanak a témaválasztásban.
- 3.) A vezetők általi szubjektív, (esetenként: szimpátia) szempontok szerinti témaelosztás további korlátozó tényezőt jelent.

Ertl István ezen a ponton tért el a Beck-féle tanulmánytól. Új kérdéseket is fölvetett, nevezetesen: nem mindegy, hogy a kutató (oktató) alapfeladatként, vagy ezen túl kapja az adott megbízást. A vezető „oszthat-e” saját magának témát, vagy ezt a felettesétől kell várnia. Mi a helyzet akkor, ha úgymond menet közben kell átadni, átvenni egy témát, vagy a kutatás végén derül ki, hogy ugyanazt a problémát egy időben több helyen is kutatták. A szerző szerint a morális dilemma itt az, hogy „a kutatók mennyire legyenek tekintettel egymás eredményeire.”¹³

A kutatások közben jelentkező „etikai” problémák közül a szerző – a vitaindító tanulmányhoz kapcsolódva –, a megrendelői, illetve kutatói prekoncepciók működését, az összegyűjtött statisztikai adatok szubjektív használatának veszélyességét emelte ki, majd hozzátette: a tisztességtelenségre csábító tényezők ellen a szerződések korrekt kitöltésével és betartásával védekezhetünk. Persze ez csak az elmélet. A problémák megelőzése a gyakorlatban nem ilyen egyszerű, mivel a munka fontosabb paramétereit, például a kötelességet és a jogosultságot az intézmények, kutatóhelyek által készített szerződések már eleve meghatározzák.

Ertl István ezután a közlés (publikálás) etikájával, ezen belül az általa problematikusnak minősített címadás, címválasztás kérdéseivel foglalkozott. Ezek azonban nem annyira morális, hanem sokkal inkább szakmai dilemmák. A szerző(k) személyének, a lektori munka minőségének ügye viszont erkölcsi normasértések forrása lehet. Ehhez kapcsolódva Ertl problémákat is jelzett, például a lektor anonimitásának, valamint a bírálatra kiadott munka javításában való részvételének kérdéseit. Nehéz ugyanis megválaszolni, hogy mit és mennyit javíthat a lektor. Csak a tényleges hibákat vagy az általa hibásnak ítélt véleményeket, például: hipotézist vagy megoldási javaslatokat is. Az is régóta vitatéma, hogy a nyelvi javítások érinthetik-e (sértetik-e) a szakmai mondanivalót.

□ A tudományos élet „szélesebb” elméleti összefüggései alapján vizsgálta *Gunda Béla* ugyanezt a problémát „*A tudományos kutatás néhány etikai kérdése*” című tanulmányában. Jóllehet a nemzetközi és a magyar tudományos élet kapcsolatát vizsgáló gondolatai, amelyek a munka első részében találhatók, igen érdekesek, a tudományos munka erkölcsének javítása szempontjából azonban inkább az utolsó oldalon fölvetett példák, és az ebből levont következtetések használhatók. Ilyen például az a kíváncsi, hogy a Magyar Tudományos Akadémiának, „mint magas etikai igényű testületnek” az erkölcsileg problémás eseteket is vizsgálnia kell. Ezekkel a morális elvárásokkal természetesen a Tudományos Akadémia nem akadályozhatja a tudósok törekvését, hogy áttörjék azokat a gátakat, „amelyek a gondolat szabadságát és a szellem tisztaságát veszélyeztetik.”¹⁴

□ A hozzászólásokban többen foglalkoztak a *plagizálás kérdésével*. A társadalomtudományi munkák körében tapasztalható negatív morális jelenségekről publikált igen kritikus hangvételű írást *Koncz Katalin* „*A plagizálásról*” címmel.

Koncz azzal kezdi a hozzászólását, hogy „A tudományetikai kódex kialakítása, a kutatók és tudományos eredményeik védelme, valamint a kutatói utánpótlás szempontjából egyaránt fontos és aktuális kérdés.”¹⁵ Beck Mihállyal egyetértve ez azért fontos, mert az etikátlan magatartás egyre gyakoribb, mivel „a kutatók saját normáik szerint cselekszenek,”¹⁶ ugyanakkor jó néhány korábban evidens általános norma relativizálódott. A normasértések természetesen különböző súlyúak, az enyhébbek-

től kezdve, a vétségeken át, a bűncselekményekig terjedhetnek. Ez utóbbi esetben a szerző szerint a rendőrséghez, a bíróságokhoz vagy a Szerzői Jogvédő Hivatalhoz lehet fordulni, ezek azonban ritkán történtek meg, holott a szóban forgó vétségek gyakorta bekövetkeztek.

A plagizálás három módozatát Koncz Katalin az alábbiak szerint írta le:

- A legsúlyosabb vétség „mások kutatási eredményeinek, publikált vagy nem publikált írásműveinek, vagy azok egy részének idézőjel használata nélküli, szó szerinti átvétele.”¹⁷
- Az is etikátlanság, ha az adott tárgykörben más szerzők nézeteinek az összefoglalása és ismertetése úgy történik meg, mintha azok saját gondolatok lennének.
- A kutató akkor is etikátlan, ha miközben mások nézeteit átveszi, nem veti össze azokat a saját eredményeivel. (Nem bővít, nem bírál stb.)

A külföldi publikálási lehetőségek bővülése miatt napjainkban a fenti magatartásformák lehetősége nőtt, de sajnos gyakran előfordultak ezek a hazai tudományos életben is. (A bűnös módon való előnyszerzés csábítása – a társadalmi élet többi területéhez hasonlóan – itt is erős.)

A kapcsolódó publikációkat tanulmányozva tapasztalhatjuk, hogy meglepően keveset foglalkoznak az ún. önplagizálás „furcsa” eseteivel, holott ezek is gyakorta megtörténtek. Az egyik legvitatottabb eljárás a saját munka szó szerinti közlése, nagyjából egy időben, különböző folyóiratokban. Voltak és ma is vannak olyan vélemények, miszerint, ha az adott kutatási eredmény kiemelt jelentőségű, a szélesebb hozzáférés, illetve megismerhetőség érdekében megengedhető a fenti, bírált módszer. Mások szerint az ilyen eljárás akkor elfogadható, amennyiben a több helyen való közlés tényét a szerző vagy a szerkesztő becsülettel vállalta és nyilvánossá tette. Megint mások egyértelműen elítélik az ilyen magatartást.

Ide kapcsolódik és nem kevésbé vitatható az az eljárás, amikor például egy sikeresen védett disszertációt részeire bontják, és ezeket külön-külön, önálló tanulmányokként közlik. A dolognak ezzel nincs vége, tudniillik gyakori tapasztalat, hogy az egész tudományos értekezést bizonyos „átpofozás” után önálló kiadványként jelentetik meg.

□ A külföldi pályázatokban, kutatásokban, illetve oktatásban való részvételi lehetőség esetenként gátlástalan megszerzésére való törekvés súlyos erkölcsi vétségeket eredményezhet. *Király Zoltán a „Pályázati etika” című hozzászólásában a külföldre irányuló pályázatok (a pályázatokot itt szó szerint értelmezve) etikai buktatóira hívta fel a figyelmet. Ezek az alábbiak:*

1. A pályázónak nehéz eldöntenie, hogy milyen részletességgel írja le az ötletét a pályázati anyagban. (Félelem a lopástól.)
2. A szerző nem láthatja előre és számára nehezen követhető, hogy a pályázati anyaga kiknek a kezébe fog kerülni, kik fogják azt elbírálni.
3. A fenti bizonytalanságok miatt kérdéses, hogy milyen mélységű legyen a téma kidolgozása, a már elért eredmények publicitása.
4. A kutató a majdani eredmények kézben tartásának lehetőségét részgazságok közlésével próbálja elérni.
5. Kérdéses, hogy a jogos egyéni és nemzeti önvédelem igazolhatja-e az egyes fejlett nyugati országokban tapasztalható, machiavellista álláspontot.¹⁸

A nemzetközi kapcsolatok révén keletkező etikai vétség másik, fordított irányú forrását jelenti *tudósainknak a külföldi szakemberek kutatási eredményeihez, publikációihoz való tisztességtelen viszonya*.

Az inkorrekt magatartásra való csábítás akkor igazán erős, amikor a hazai kutató nyelvtudása és kapcsolatai révén olyan forrásanyagokhoz jutott hozzá, amelyek az adott nemzeti környezetben is alig, – vagy egyáltalán nem – kaptak nyilvánosságot, így annak az esélye, hogy rajta kívül más hazai szakember is birtokolhatja ugyanazokat az információkat – szinte minimális. Ebben az esetben – ahogyan Király Zoltán írta –: „csakis az egyes ember etikai színvonala, az egyes ember döntése lehet a biztosíték arra, hogy nehéz etikai kérdésekben, határhelyzetekben is megoldást találjunk.”¹⁹

□ A hozzászólások végére hagytam *Mozsolics Mária: „Tudományos mechanizmus – tudományos erkölcs”* című „furcsa” tanulmányát, mivel ez kétszeresen is eltért a többitől. Eltért egyfelől azért, mert a szóban forgó mű egy 1944-ben írt munka majd fél évszázaddal később átdolgozott változata, másrészt azért, mert a szerző nem is rejtette véka alá a konzervatív, és jó értelemben „magyarkodó” nézőpontját. A tanulmánya első felében fölvetett kérdései, miszerint: – Miért kapcsolódnak egyes cikkek olyan erősen a politikához? – Miért hibás a történelemírás? – A propaganda miért nem az igazságot szolgálja? – A kutatók egy részének pártelkötelezettsége – ma már nemcsak „látott”, hanem kimondott és részben megválaszolt dilemmák.

Mozsolics dolgozatának második felében figyelemre méltó lelki tényezőket sorolt fel és vizsgált meg. Olyan beállítódásokat, amelyek etikai konfliktusokhoz vezetnek. Ezek például a következők: a hiúság, az íráskényszer, a nagyravágás, a fejletlen önkritika, a lelkiismeret hiánya, a mohóság.²⁰

Mozsolics Mária plágium és az önplagizálás jelenségeiről is értekezett. Ez a magatartás – szerinte – külső és belső ösztönzésből egyaránt táplálkozhat. Az önplagizálásról akkor beszélhetünk, ha egy szerző „eredeti tudományos dolgozatából oldalakat vagy egész bekezdéseket szóról szóra lemásol minden változtatás nélkül. ... két-három tanulmányból lesz egy nagy tanulmány vagy könyv, (amelyeken gyakorlatilag semmit nem változtat) ... ugyanazt a munkát négy-öt magyar és legalább két német folyóiratban is leközi. ... Szóval az önplagizálás a modern tudósoknál a pénz-, dicsőség- és hírnévszerzés hatásos eszközévé fejlődött.”²¹

Nem mindegy ki, kit és mennyit idéz – írta Mozsolics Mária. Ahol a tekintélyi rendszer, a formalitások, a „pusmusok” eluralkodnak ott szinte biztosan sérül az erkölcs. A körülmények utaltak olyan háttér-megállapodásokra, amelyek egymás kölcsönös idézésére, kölcsönös hivatkozásra, egymás műveinek „baráti” lektorálására vonatkoztak. Ide tartozik a „mindentidézés” problémája is, amely általában két okra vezethető vissza. Egyrészt arra a helyzetre, amikor nincs vagy kevés a saját gondolat (mondanivaló), másrészt, amikor a szerző tudatosan hivalkodni akart a széleskörű szakirodalmi felkészültségével. Érdekes módon a fenti helyzet ellenkezőjére is találtam példát, amikor a szerző a túlidézés hibájától való félelmében a felhasznált jelentős számú forrásanyagból egyet sem idézett. A fontos gondolatokat is csak példaként, saját szavaival interpretálta.

Nem súlyos hiba, de morálisan megkérdőjelezhető a túlzott önidézés, a saját munkákra való gyakori hivatkozás is. Mozsolics Mária ezt így fogalmazta meg:

„A folytonos önidézésen pedig már csak nevetni lehet. Egy ismert szaktudósunk egyik rövidke dolgozatában tizenkét idézet van. Tízszer idézi saját műveit, egyszer egyik tanítványa könyvét, egyszer pedig másvalaki is sorra kerül.”²²

Tudomány – etika – etikai kódex

A nyugati szakirodalomban az utóbbi évtizedben főként a szaketikai kérdések kaptak erősödő publicitást. Amíg Angliában főként a gazdasági jellegű, addig az Amerikai Egyesült Államokban a közszolgálat erkölcsét érintő viták zajlottak a kilencvenes évek közepén. (Részl. lásd: Közszolgálat és etika Szerk. Gulyás Gyula Helikon, 1997.)

Ezek a jelenségek tovább erősítették a felismerést, hogy a dolgozat első részében bemutatott jelentős, vagy kevésbé jelentős tudományetikai problémák kezelése elkerülhetetlen, és ennek első lépése egy nemzetközi tudományetikai kódex létrehozása lehet.

A tudományetikai kódexről

Milyen legyen a tudományetika? Kell-e, lehet-e etikai kódex a tudományok művelésére vonatkozóan? Ezekre a kérdésekre próbált választ, / válaszokat / adni a World Science Fórum – Budapest, 2005 konferencia szakértői csoportja által készített „Az etika és felelősség kérdésköre a tudomány mint kutatás-fejlesztés korában” című összeállítás.

Az anyag szerint a 2003 decemberében Rióban megtartott UNESCO-COMEST konferencián ez a téma kapta a legnagyobb figyelmet. Az alapkérdéseket egy Schwartzman nevű tudós felvetésein keresztül mutatták be. Ezek a következők:

- a.) A leendő kódexnek a tudósok és a társadalom közötti egyeztetésre kell épülnie.
- b.) A kódex oly módon legyen területspecifikus, hogy egyúttal az univerzalitás követelményének is megfeleljen.
- c.) Fontos szempontként kezelendő a diszciplináris területek szerinti differenciálás, ezért külön-külön vizsgálandók például.
 - a bioetika (orvosetika),
 - az információetika,
 - a komputeretika, s végül
 - a környezetetika új, s jórészt megválaszolatlan problémái.
- d.) A természettudományos képzést úgy kell kiterjeszteni, hogy a diskurzus egyik csomópontja az etikai képzés legyen. Az anyag Follesdal, amerikai kutató véleményére alapozva rögzítette: a fenti előfeltételezés teljesítéséhez posztgraduális PhD-képzésben felkészített szakemberekre van szükség.²³

Kutatási etikai kódex

Mind a külföldi, – főleg európai –, mind a hazai kutatók közül egyre többen és többször hangoztatták az utóbbi időben a kutatási etikai kódex szükségességét. Tamási Péter: „Kísérlet egy önkéntes nemzetközi társadalomtudományi etikai kódex létrehozására” című munkájában egy ezt megcélzó törekvéstről számolt be 2005-ben a Társadalomkutatás 23. számában. (305–317. o.)

A tanulmány a 2002-ben öt európai ország részvételével elindított, RESPECT-nek elnevezett kutatást és eredményeit mutatta be. A program magyar kutatásvezetője Makó Csaba volt.

Tamási Péter a feladat időszerűségét az alábbiakkal indokolta:

- A civil szféra megerősödése, a személyiségi és emberi jogok fokozott védelmének követelménye.
- A gyorsan változó technikai környezet.
- Az egységesülő európai kutatás.
- A kidolgozás alatt álló új európai adatvédelmi törvény.

A szerző határozottan leszögezte hogy a RESPECT-kódex nem akar korlátozni, sőt a szakmai kódexeket sem kívánja helyettesíteni, hanem inkább egyfajta zsinórmértéket szeretne jelenteni a kutatók számára. A bevezető gondolatokat követően a kódex főbb jellemzőit, illetve a három alapelvét írta le. Ezek a következők:

- „– a tudomány etikai követelményeinek védelmezése,
- a jogszabályok betartása,
- a társadalmi és egyéni károkozás elkerülése.”²⁴

(Jelezte, részletesebb információk a www.respectproject.org weboldalon található.)

Az *első alapelvet* tárgyalva tizennégy pontban foglalta össze azokat a követelményeket, amelyek betartására a társadalom- és gazdaságkutatóknak törekedniük kell. Ezek közül a legfontosabbak: a kollégák törekvéseinek figyelembevétele, a ténybeli korrektség, a hatóságokhoz való kritikus viszony, a nyilvánosság, a vita, a felelősségvállalás, a kötelezettségek betartására, az új érték létrehozására való törekvés.

A *jogszabályok betartásának alapelvén* belül ezután felsorolta az adatvédelem törvényi követelményeit, meghatározta a szellemi tulajdon fogalmát, és ezen tulajdonjog becsületes működtetésének törvényi előírásait. Végezetül az „Egyéb jogszabályok” címszó alatt a specifikus eljárásokat, valamint az általános szabályozás alól kivételt jelentő helyzetek eljárásait vetette fel.

Ez utóbbira példaként olyan esetet hozott, amikor a kutatás bűnözéshez kapcsolódhat, vagy olyan államban zajlik, ahol fejletlen a demokrácia.

A *harmadik alapelv* szerint a kutatóknak „törekedniük kell a különböző társadalmi csoportoknak és egyéneknek okozott szociális károk elkerülésére vagy minimális szintre szorítására.”²⁵

A tanulmány befejező részében a tudományetikai kódexek kapcsán leírtakra támaszkodva a téma napirenden tartását fontosnak tartom az alábbi két területen:

A Magyar Hadtudományi Társaság tagjai „tevékenységének erkölcsi tisztaságát az általa kítűzött célok minél eredményesebb megvalósítása, bel- és külföldi jó hírneve, megbecsültsége, tagságának feddhetetlensége érdekében”²⁶ az 1996. évi küldöttgyűlésen elfogadott Etikai Kódex tizenkét pontjának követelményei, azok betartására való törekvés hivatott biztosítani. Jóllehet a kódex összességében – tartalmilag és formailag egyaránt – ma is jó, szükségesnek látszanak azonban kisebb korrekciók. Indokolt lehet az új kutatási szempontok, a változó körülmények hatásainak figyelembe vétele. Például: a világ és az egyének jövőjét meghatározó új kihívásokhoz való viszony; a tudományfejlődés, a pénz és a siker esetenként ellentmondásos viszonya; az egységesülő, globalizálódó kutatás problematikái; az új típusú adathordozók és információforrások, mint például az internet használatának erkölcsi dilemmái.

Szükségesnek látszik továbbá a kódex egyes pontjainak kiegészítése és aktualizálása. A 9. pontban például a társaság tagja „...fogadja el a tevékenységét érintő javító szándékú szakmai és etikai bírálatot”²⁷ felszólítás előtt rögzíteni kellene, hogy a kutató tartsa be a tudományos kutatás és publikálás szabályait, s ezek közül a legfontosabbakat célszerű lenne tételesen is felsorolni.

Az utóbbi évtizedben nagyon sok és sokféle kódex született egyetemeken és főiskoláinkon. Ezek általános jellemzői, hogy a szabálygyűjteményekben több azonososság és természetesen egy sor különbözőség is felfedezhető. A hasonlóság főként a szerkezetet jellemzi. Így szinte mindegyikben megfogalmazták a kódex célját, hatályát, alapelveit, majd – a legterjedelmesebb részben – az egyes állománycsoportokhoz tartozókkal szembeni konkrét és részletes erkölcsi elvárásokat, s végül a normasértés esetén követendő eljárási szabályokat. Például az etikai bizottságokra vonatkozóan, amelyek meghatározott ügyrendi szabályzat szerint működnek.

A bemutatott jellemzők szinte teljes egészében igazak a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem 2006-ban készült Etikai Kódexére is.²⁸ Lényeges különbség van a kódexek terjedelmét illetően. Amíg például a Modern Üzleti Tudományok Főiskolájának Etikai Kódexe mindössze három oldalban, és két nagyon praktikus mellékletben, addig a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem kódexe tizennyolc oldalon foglalja össze az intézmény polgáraival szembeni erkölcsi elvárásokat.

A tudományos kutatás, a tudományszervezés és a publikációk területén az utóbbi két évtizedben folytatott vita leírása – a hivatkozott szerzők állításait értelmező és magyarázó kiegészítéseimen túl –, arra is alkalmas, hogy igazoltnak tekinthessük: *az erkölcsi gyakorlat pozitív változása sajnos nem igazán tapasztalható, holott erre napjainkban az elektronika és az internet világában még nagyobb szükség lenne mint korábban.*

Zárásaként álljon itt egy Hésziodosztól származó gondolat:

*„Szánkon a tarka hazugság, mind a valóra hasonlít,
tudjuk zengeni mégis a színigazat, ha akarjuk!”²⁹*

A „színigaz zengése” azonban nem könnyű feladat, de ha a dolgozat elején felsorolt Fenyő Béla – féle követelményeknek eleget akarunk tenni, célszerű megszívlelni és alkalmazni a vita során felmerült erkölcsi elvárásokat, amelyek – a vitathatóságuk ellenére – most és a jövőben egyaránt fontosak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- 1 Ifj. Héberger Károly: Még egyszer a publikációs erkölcsökről. Magyar Tudomány 1986. 4. sz. 137. o.
- 2 Katona Gyula: A közös cikkek etikája Magyar Tudomány 1989. 1.sz. 47. o.
- 3 Fenyő Béla: A tudományos etika és az egyetemi oktatók / Minerva 1989 nyár-ősz / recenzio Magyar tudomány 1990 8. sz. 985. o.
- 4 Uo. 983. o.
- 5 Uo. 983. o.
- 6 Uo. 984. o.

- 7 Beck Mihály: A tudományos kutatás és közlés kérdései Magyar Tudomány 1992. 3. sz. 258. o.
- 8 Uo. 262. o.
- 9 Uo. 263. o.
- 10 Uo. 263. o.
- 11 Uo. 265. o.
- 12 Ertl István: Etikai kérdések – más tudományterületről nézve Magyar Tudomány 1992. 6. sz. 710 o.
- 13 Uo. 711. o.
- 14 Gunda Béla: A tudományos kutatás néhány etikai kérdése Magyar Tudomány 1992. 6. sz. 709. o.
- 15 Koncz Katalin: A plagizálásról Magyar Tudomány 1992. 6. sz. 705. o.
- 16 Uo. 705. o.
- 17 Uo. 706. o.
- 18 Király Zoltán: Pályázati etika Magyar Tudomány 1992. 3. sz. 267. o.
- 19 Uo. 267. o.
- 20 Mozsolics Mária: Tudományos mechanizmus – tudományos erkölcs Magyar tudomány 1992. 11. 1367. o.
- 21 Uo. 1368. o.
- 22 Uo. 1371. o.
- 23 Az etika és felelősség kérdésköre a tudomány mint kutatás – fejlesztés korában
A World Science Fórum – Budapest, 2005 szakértői csoportja által készített összeállítás.
Világosság 2005. 1. sz.
- 24 Tamási Péter: Kísérlet egy önkéntes nemzetközi társadalomtudományi etikai kódex létrehozására
Társadalomkutatás 2005 23. szám 306. o.
- 25 Uo. 307. o.
- 26 A Magyar Hadtudományi Társaság alapszabályzata és Etikai Kódexe. Budapest, 1999
- 27 Uo. 12. o.
- 28 A Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Etikai Kódexe.
Budapest, 2006. Összeállította: Gligor János
- 29 Forrás: NATO-integráció-biztonság, erkölcs.
Társadalom és honvédelem, 2000. 4. szám, 151. o.